

נריה גוטל

ערכי שמיטה כמשנה חינוכית ציונית דתית*

היערכות מוסדות חינוך לקראת שנת שמיטה כוללת התייחסות להלכות שמיטה ולהגות שמיטה, הן בפן הלימודי הן בפן היישומי. מטבע הדברים מכללה שעניינה הכשרת מורים מחויבת כפליים לעסוק בכך: לא רק ככל מוסד ומוסד הנדרש ומבקש לתת התייחסות ומענה לשנת השמיטה שלפתחו אלא גם כתכנון עתידי לשנות שמיטה העתידות לבוא, וזאת כחלק ממחויבותו להכשרת המורה העתידי. ואם כך ביחס למורים העתידיים הרי שבראש וראשונה הדברים נכונים ביחס למורי המורים עצמם, אשר ודאי חייבים להיות אמונים כדבעי על משנת השמיטה.

שיבת עם ישראל לארצו לפני כמאה וחמישים שנה וכינונה של מדינת ישראל לפני כשישים שנה העצימו מטבע הדברים לאין ערוך את העיסוק במשנת השמיטה: עיסוק ספרותי, הן הלכתי הן רעיוני; עיסוק מעשי, הן לחקלאי הן לצרכן; עיסוק פוליטי וכלכלי, חינוכי ואומנותי ועוד. חלק מסוים מתוכני שמיטה וחלק לא מבוטל מטעמי מצוות שמיטה גובש ונוסח באלפיים שנות גולה, שעה שעם ישראל אינו נמצא על אדמתו ולמעשה כמעט שאינו מקיימה. כך למשל הרמב"ם (מורה הנבוכים ג, לט) המבליט שני טעמים: "יש מהם חמלה וחנינה על כל בני אדם, כמו שנאמר 'ואכלו אביוני עמך' [...] וכדי שירבה יבול האדמה ותתחזק בהברתה". לאמור טעם חברתי וטעם חקלאי. כך בעל ספר החינוך (מצווה פד) המבטא מגוון רחב של טעמים, שעיקרם מידותיים ואמוניים:

ועוד יש תועלת נמצא בדבר, לקנות בזה מידת הוותרנות [...] כדי שיזכור האדם כי הארץ שמוציאה אליו הפרות [...] לא בכוחה וסגולתה תוציא אותם, כי יש אדון עליה [...] ועוד יש תועלת אחרת נמצא בזה, שיוסיף

* תמצית דברים שנאמרו ביום עיון לסגל המכללה, אשר נערך במכון התורה והארץ (כפר דרום) – אשקלון בעשרת ימי תשובה תשס"ח. מאמרים נוספים שנכתבו על ידי בנושא ראו "מהדרין בעיני עצמם", הצופה, י"ג בתמוז תשס"ז; "כלל הצריך לפרט ופרט הצריך לכלל: השמיטה", בסוד השמיטה, משרד החינוך, תשרי תשס"ח; "הליכות שמיטה: בין הלכה לאידיאולוגיה" ספר התורה והארץ, ח (תשס"ח), עמ' 234–246. חלק מהדברים שלהלן פורסמו בעיתונות (הצופה, מקור ראשון, עמודים), והם שבים ומתפרסמים בשינויים מסוימים להלן.

האדם בטחון בהשם יתברך [...] לקבוע בלבנו [...] עניין חידוש העולם, כי ששת ימים עשה ד' את השמים ואת הארץ [...] ולמען הסיר ולעקר ולשרש מרעיונו דבר הקדמות אשר יאמינו הכופרים. לימים, בפתח העת החדשה, כתב הרב צ"ה קאלישר שטעם השמיטה תועלתני והוא להגברת תורה בישראל, שכן על ידה "לא יהיו טרודים בעבודת אדמה לצורך החומר [...] וכאשר יפרוק עול עבודה, יעסוק בתורה". מתורתו של מרן הראי"ה קוק זצ"ל (הקדמה לספר שבת הארץ) למדנו טעם נוסף, המקביל את פעולת שבת הימים ביחס ליחיד עם פעולת שבת השנים ביחס לאומה:

היחיד מתנער מחיי החול לפרקים קרובים, בכל שבת [...] את אותה הפעולה שהשבת פועלת על כל יחיד, פועלת היא השמיטה על האומה בכללה. צורך מיוחד הוא לאומה זו, כי מזמן לזמן יתגלה בתוכה המאור האלוקי שלה בכל מלוא זהרו, אשר לא ישביתוהו חיי החברה של חול [...]. הזעף והתחרות אשר להם.¹

כל אלה, ושכמותם, דגשים אשר לא הייתה מניעה מניסוחם העקרוני טרום שיבה וטרום מדינה. עם זאת מן הסתם ברי וניכר לכול עד כמה שיבת ציון החדשה שילשה וריבעה עשרות מונים את העיסוק בסוגיות שמיטה, וב"ה שאין לך כספרות הענפה שלנגד עינינו כיום כדי להעיד על כך. חלק ממסרי שמיטה אינם נתונים בחילוקי דעות ורבים מסכימים עליהם; חלק אחר מהמסרים נתון לחילוקי דעות, ואפילו חילוקי דעות נוקבים, גם להלכה וגם למעשה. מזה ומזה אל תנח ידיך. חייבים לשנות את פרקם של הקדמונים, שדבריהם הם תמיד קילורין לעיניים, וצריכים גם לשנות את פרקם של העכשוויים. הוא הדין ביחס לאמירות המוסכמות ולאמירות הנתונות במחלוקת: יש לתת את הדעת על המוסכם, אך ודאי שאין להעלים את העין מהנתון במחלוקת. בעניין זה, כמו גם בעניינים דומים, חיוני להדגיש שאל לה לציונות הדתית לטמון ראשה בחול כבת יענה ולהעלים את משנתה הסדורה בנדון. לדידנו, משנה ציונית דתית אינה

1 על מקורה של ההקבלה ושל ההבדלה ראו רש"י זוין "שבת הארץ", קובץ הראי"ה, ירושלים תשכ"ו, י' רפאל (עורך), עמ' כא: "עיקר ההבדל בין שבת לשביעית שקבע הרב, ששבת היא להיחיד ושביעית להאומה, לכאורה לא מצינו לו מקור. ובנו של מרן, הרב צבי יהודה הכהן קוק שליט"א, אמר לי מקור זה: בזוהר יתרו (פח, ב) כתוב: 'בשבתא יהבין ליה לבר נש נשמתה אחרא, נשמתה עילאה', ובזוהר בהר (קז-קח): 'האי קרא בכנסת ישראל אוקימנא [...] הדא הוא דכתיב: כי תבוא לארץ וגו' ושבתה הארץ'. ובכן: בשבת – בר נש, ובשמיטה – כנסת ישראל".

רשות אלא חובה; אינה הגיגים אלא הלכה; אינה תרבותית-חברתית אלא הוראה ופסיקה.²

עיקרי הדברים שלהלן מכוונים להבליט אפוא אמירת הנהגה הלכתית הנוגעת בטבור עניינה של שמיטה בזמן הזה, כאן ועכשיו, וזאת מתוך ראייה ציונית דתית מחויבת. ראייה זו אף תורגמה בשנה האחרונה הלכה למעשה בעשייה המכללתית: בחדר האוכל ובמדשאות, בספרייה ובמרכזייה הפדגוגית, במגוון המסלולים וההתמחויות, וכפי שמתואר בקצרה בנספח שלהלן. נודה על האמת: היוצא לרחובה של עיר גם בשנת שמיטה וגם לפניה ואחריה מוצא לא פעם "הכשרים" האומרים משהו בסגנון כזה:

מידע על שמירת הכשרות במלון: הכשרות במלון [...] נמצאת תחת הפיקוח וההנחיה של הרב [...] בצוות המלון יהודים שומרי מצוות יראי שמים. כל המוצרים והמרכיבים למיניהם הם בדרגת מהדרין גבוה כדוגמת [...] כל הירקות העליים הם מתוצרת [...]. כל הירקות והפירות ללא חשש טבל, שביעית וערלה. דיני קדושת שביעית ושנת שמיטה נשמרים כהלכתם, ללא הסתמכות על היתר המכירה.³ (ניתן לקבל דף נפרד בנושא).⁴ מוצרי החלב הם "למהדרין" לסוגיו (כולל אלה שהם תוצרת בית).⁵

מעין זה דוגמה נוספת:

המרכז הרפואי [...] מעניק שירותי דת לבני כל הדתות. רב בית החולים [...] מעניק שירותי דת ליהודים, ומפנה בני דתות אחרות לסמכויות הדתיות המתאימות עמן הוא נמצא בקשר.

- 2 דוגמה נוספת לזיקת הלכה ואידאולוגיה ראו במאמרי "אידאולוגיה כמסד הלכתי? הלכה גלויה ואמירה סמויה בהלכת מפקד האוכלוסין", בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית, מוגשים לשלום רוזנברג, ב' איש שלום (עורך), ירושלים תשס"ז, עמ' 589-606.
- 3 ההדגשה במלים המסומנות, כאן ולהלן, שלי (נ"א).
- 4 באותו "דף נפרד" נאמר: "אין בהיערכות זו משום הטלת פקפוק ודופי בהיתר המכירה של הרבנות הראשית לישראל ובסומכים עליו. כל מגמתנו היא לאפשר גם ליהודים המקפידים שלא לסמוך על היתר המכירה, להתארח בנוחות במלוננו". על הקורא לשפוט באיזו מידה משתלבת פסקה זו, אשר לפחות עד תמוז תשס"ז לא הייתה ממוקמת באתר האינטרנט, עם המצוטט מעלה.
- 5 מתוך אתר האינטרנט של מלון הנמצא בקיבוץ דתי.

כשרות: בשנת שמיטה מתקיימת הקפדה מלאה ואין רכישת פרות/ירקות ב"היתר מכירה". כל הפרות והירקות המוגשים בשנת שמיטה במרכז הרפואי מיובאים מחו"ל.⁶

תרגום הדברים הוא פשוט לחלוטין: הסתמכות על המכירה אינה "כהלכתם"; היתר המכירה אינו עונה על הגדרת "הקפדה מלאה", למצער כיבוא מחו"ל. מיותר לומר שאין אלה הדוגמות היחידות, כמותן יש עשרות ומאות, בסגנון דומה ואף חמור יותר.

על כגון דא זעק מרה זה כבר רבנו הרצי"ה:

הידיעה ב"הצפה" מיט בחשון על החנויות שבהם "נמכרים ירקות ופרות ללא כל חשש של איסור שמיטה", מטילה פגם של חשש איסור על שאר הירקות והפרות אשר בשווקינו בארץ. על כך יש להעיר, כי יכול הארץ, שהטיפול בו מסתדר על פי הרבנות הראשית על יסוד הוראותיהם של הגאונים רועי ישראל המב"ט, המהרי"ט, פאת השלחן, ר' יצחק אלחנן, ר' יהושע מקוטנא, ר' יהושע ליב דיסקין, האדר"ת, ר' אברהם מסוכאצ'וב, ר' שמואל מוהליבר, ר' יעקב שאול אלישר, ר' יוסף ענגל ואאמו"ר הרב זצ"ל – כמובן שאין לחשוב עליו פגם של חשש איסור. את ערכם של הירקות והפרות אשר באותן החנויות האמורות יש לקבוע – כמו שהוא לאמיתו – רק בתור הידור מצוה ושכלול קיומה במידת חסידות (ותנאי יסודי של מדת חסידות הוא שלא לבזות אחרים שאינם נוהגים בה, כאמור בירושלמי ברכות סוף פרק ב' ושלא להוציא לעז על הראשונים שלא נהגו כך) – ובזה להדגיש כי כך "נאה ויאה לשלטון עברי במדינת ישראל".

(לנתיבות ישראל, ב, עמ' רכד: "לכבודה של תורה ולאמתה")

לאמור: היתר המכירה הוא כהלכה – הלכתם של רבים מגדולי ישראל, וברור אפוא שאין לומר עליו או "לחשוב עליו פגם של חשש איסור". נכון שיש הידור מצווה בחלק מהפתרונות החלופיים ויודגש ויודגם להלן כי רק חלקם אכן יותר מהודרים מהיתר המכירה, ויבוא מחו"ל אינו בהכרח אחד מהם! מכל מקום אל לו למהדר לטעון לטרפותו של הכשר. על דברים מעין אלה כבר

6 מתוך אתר האינטרנט של מרכז רפואי ממלכתי חשוב.

התבטא בשעתו מרן הראי"ה קוק זצ"ל בבהירות: "נגד כל מי שיצא לשוות את רבים מאחינו ב"י לרשעים [...] הנני מוצא את עצמי מחויב לצאת כנגדו!"⁷ עיקרי האתגרים ההלכתיים שאתם צריכים להתמודד מצדדי היתר המכירה הם:⁸ לא תחנם; הערמה; היעדר גמירות דעת של המוכר ושל הקונה; הפקעת מצווה; היעדר סמכות למכירה; הימנעות מהפקר הפרות ומשמירה על קדושתם; עשיית מלאכה בקרקע תוך הסתמכות על דעות הנתונות במחלוקת בין פוסקים. עיקרי ההשלכות של ביצוע היתר המכירה מבחינת הצרכנים הן: ספיחים; שמור ונעבד; סחורה ומכירה במידה ובמשקל; מסירת דמי שביעית לעם הארץ; קדושת שביעית בפרות שגדלו בקרקע של גוי; איסור מסייע לדבר עבירה.

דבר זה מוביל מדי שמיטה לשאלה: איזו תוצרת להעדיף? האפשרויות הקיימות הן: תוצרת המיובאת מחו"ל; תוצרת שגדלה בארץ על ידי גויים; מסגרת אוצר בית דין; היתר מכירה; מצע מנותק; גידולי חממות; גידולים מאזורים שונים של הארץ. מה הם השיקולים המשמעותיים אשר לפיהם ניתן אכן לקבוע סדרי עדיפות באפשרויות שלעיל? מה לכתחילה ומה בדיעבד ואף דיעבד גדול?

נתונים עובדתיים: בשמיטה אשתקד (תשס"א) הוקמו חוות חקלאיות על שטח של כ-50,000 דונם בעבר הירדן המזרחי, זאת משום שהגידול שם זול משמעותית מאשר בארץ. אותן חוות לא נסגרו בתום השמיטה, והן המשיכו וממשיכות להתחרות בחקלאות היהודית בארץ. ועוד: ד"ר משה זקס, האמון על המתרחש בפועל, מלמדנו בלא כחל וסרק כי -

7 איגרות הראיה, א, איגרת שי"א, עמ' שמו; וראו שם, איגרת שי"ב: "ובירושלמי פ"ב דברכות ה"ט איתא [...] דכל דבר של צער הרוצה לעשות עצמו יחיד עושה ותבוא עליו ברכה, ובלבד דלא יבזה אחרנין [...] הנני מוצא לנכון לחזק את ידיו כשהוא חפץ להחמיר, ובלבד שלא יוציא ח"ו לעז על היתר המכירה"; ושם, איגרת שי"י: "שלא יפריעו את הרב [...] מכל ההידורים שהוא חפץ לעשות בשלו, רק שיקבל עליו שלא יוציא ח"ו שום לעז על ההיתר הנהוג".

8 בשל כך כמעט מדי שמיטה בשמיטה עולה הצעה לשכלול היתר המכירה. על הצעה עכשווית ראו הרב זאב וייטמן, "תוקף היתר המכירה מבחינה משפטית והלכתית", תחומין כז (תשס"ז), עמ' 13-28. ביקורת על הצעתו, כמו גם על הצעות קודמות שחרגו מנוסחו של הראי"ה קוק ראו הרב יהודה הלוי עמיחי, "היתר המכירה בשמיטה – למי ולמי?", תחומין כז (תשס"ז), עמ' 29-35.

חלק נכבד מוועדות השמיטה מעדיף תוצרת נכרים על ירקות מיהודים? קרוב ל-15 אחוז מן התוצרת בשוק עוברת דרך ועדות שמיטה (בית דין), ובחלק מהמקרים הן מעדיפות תוצרת של לא יהודים ואף ייבוא. למעשה נפגע גם השיווק הכללי במשק, והוא כולל פגיעה ביצרנים ובגורמי שיווק סיטונאים וקמעונאים. הפגיעה היא כתוצאה מירידת הקנייה בזמנים שונים, וכן בגלל הפניית התוצרת לוועדות השמיטה. יתר על כן, מכיוון שציבור רחב אינו משתמש ביבולים שגדלו בשמיטה נאלצת המדינה לשווק את החיטה הגדלה בשמיטה בכלל המשק לארצות שכנות, בהפסדים מסוימים.

[...] רבים הרוצים תוצרת "מהדרין" מעדיפים תוצרת של ערבים על פני תוצרת של משקים הנוהגים על פי פסקי החזון איש. החקלאים השומרים שמיטה במסירות נפש ניזוקים מכך, וכבר התריע הרב כהנא זצ"ל על כך, שהידור במצות עשה של "וחי אחיך עמך" זוכה לעתים לפחות תשומת לב מאשר הידור במנהג כמו אכילת חזרת שאינה חסה בפסח.¹⁰

עומד אתה ותוהה: הלכך ייקרא "הידור"!!

לא יחיד הוא ד"ר מ' זקס ולא רק בנתוני עבר מדובר. נתוניו מאוששים על ידי האגרונום מר ירחמיאל גולדין, יו"ר ועדת השמיטה במשרד החקלאות, אשר רק לאחרונה הבהיר כי הניסיון מלמד שכ-14% מן הצרכנים אינם רוכשים תוצרת של היתר המכירה. זאת ועוד, הוא מיידיע שמשך החקלאות מעודד אמנם בכל השנים את החקלאים הלא יהודים להגדיל יבוליהם, וזאת כדי לצמצם יבוא, ואולם הייצור הנכרי בשנת השמיטה גדל בלא פחות מ-30%!¹¹ ושוב אתה עומד ותוהה: האם אותו שגורם במו פיו ובמו מעשה ידיו להגדלת היאחזותם של נכרים בארץ ישראל מהדר במצוות? האם איננו מסייע בידיים לאסור לא תחנם? האין הוא מביא בכך לביטול, ולמצער לצמצום מובהק, של מצוות עשה מדאורייתא: יישובה של ארץ ישראל?

9 ראו חוברת "מן השרש", היוצאת לאור מטעם "כשרות למהדרין" בראשות הרב י' אפרתי, ער"ה לאילנות תשס"ז, עמ' 42, שם נאמר: "המקור העיקרי של הירקות לחנויות שמיטה הם שדות נכרים [...] בתחום הקו הירוק וביהודה ושומרון [...] רצועת עזה"; וראו שם גם בעמ' 58.

10 משה זקס, "שמירת שמיטה ללא היתר מכירה", שנה בשנה (תשס"א), עמ' 207-218.

11 יודעי דבר, ציניים במקצת, אף מספרים על סוחר נכרי שהציע להעביר סכומי כסף נכבדים למדינת ישראל ולגופי כשרות שונים, ובלבד שיכריזו על שנת שמיטה אחת לשנתיים.

אדרבה, צא ולמד ממה שכתב כבר לפני למעלה מ-220 שנים¹² רבה של חברון הרב מרדכי רובין, בשו"ת שמן המור (יו"ד סימן ד). השאלה שאלה התייחס הייתה על אודות -

איש ישראל אשר קנה לו כרם בחברון ת"י, ויש לו חוכר גוי לעבודת הכרם לעובדה ולשומרה. כי בעיר הזאת אי אפשר לעובדה ולשומרה אלא על ידי גויים שידם תקיפה, וגזלנים הם באישון לילה ואפילה, ואם לא תהיה יד גוי באמצע פשיטא שיחריבו אותה לקצץ נטיעותיה הטובות כחוטב עצים, ויגזלו את כל פרותיה, ולא יניחו בה זמורה ואשכול ענבים. ואי לזאת שאול שאל האיש, מה משפט ותיקון יבחר לו להתנהג בו בשנת השמיטה, כדי שלא תהא עבודת הגוי בכרמו מכשילתו באיסור שביעית. אחר שהרב רובין נשא ונתן ארוכות בשאלה ואחר שהמליץ על מכירה זמנית של השדה לגוי, דבר שיאפשר את המשך עיבוד השדה גם בשנה זו, הוא נתן דעתן לאיסור לא תחנם הנגרם בעצם המכירה. על כך השיב הרב רובין באמירה עקרונית המבהירה כי בנדון דידן ראייה מעמיקה דווקא תצדד במכירה וזאת כדי לצמצם ולמנוע איסור לא תחנם. וכל זאת למה? משום שאם לא יאומץ פתרון כזה, הרי -

כל איש ישראל הירא את ה', יברח ויימנע מלקנות כרם בארץ הקדושה, אם לא נעשה להם תיקון להצילו ממכשול. באופן שעל ידי תיקון הלזה יהיה גורם לישראל חניה בארץ ישראל טפי, שיקנו כרמים בארץ, דכגון דא דמצוה כנודע.¹³

כלומר העובדה שעתה אתה מתיר את המכירה, דווקא היא זו שגורמת לחניית יהודים בארץ ישראל, לקנייתם כרמים ולהתיישבותם במרחבי ארץ ישראל. ולהפך, שלילת המכירה משמעה, בסופו של דבר הותרת ארץ ישראל בידי נכרים והגדלת חנייתם בה. מן המפורסמות הוא שתשובה זו הייתה בין אבני הפינה החשובות בפסיקת רבי יצחק אלחנן מקובנא, כמאה שנים מאוחר יותר, בצידודו בהיתר המכירה.¹⁴

12 השמיטה האחרונה בחיי הרב רובין הייתה בשנת תקמ"ד; התשובה עצמה נדפסה רק בשנת תקנ"ג לאחר פטירתו.

13 השו"ת איגרות הראיה, א, שם, עמ' שמו-שמו: "אם תסגר הדלת לגמרי בעד יראי ד' [...] השכל נותן, ששום אדם עשיר, אפילו ירא שמים, לא ירצה להשקיע רכוש בא"י, בזה"ז שאותו ינו לא ראינו בעוה"ר, באופן שע"י השביעית יופקעו כל יסודות מסחרו".

14 ביחס לרבי יצחק אלחנן ספקטור מקובנא, מן הבולטים בגדולי הדור שתמכו בהיתר המכירה, מגיעה לעתים הדמגוגיה לפסגות שיא. דוגמה אחת לדבר נמצאת במאמר

גישה זו מבליטה עד כמה טעונה הפסיקה בסוגיה זו מבט רחב וכולל, ולא מבט מצומצם ופרטי.¹⁵ שכרו של בעל כרם אשר היה מהדר כביכול ומוביר באותה שנה את כרמו, היה יוצא בהפסדו, שכן בזה גופא עבר בלא תחנם והעניק לנכרים אחיזה יתרה בארץ. ולעומתו הפסדו של זה ש"הקל" ומכר את שדהו לנכרי אותה שנה, יוצא בשכרו, שכן בזה גופא צמצם מלא תחנם והותיר ואף הגביר את הסיכוי לאחיות יהודים בארץ.¹⁶ דומה שבדיוק על טעות שכזו

שפורסם לאחרונה בחוברת "מן השרש", לעיל הערה 9, "שמיטה מתרמ"ח עד תשס"ח", עמ' 25–30. דרך כלל תפיסת אמונת חכמים ודעת תורה שגורה על לשונה של אסכולה חרדית זו, ומשגה וטעות אינם בני ייחוס כלל ועיקר כלפי גדולי ישראל. ברם כל זה טוב ויפה עד שמגיעים לעיסוק בענייני שמיטה. כאן מכיוון שהכרעת הגרי"א אינה לרוחו של הכותב, הוא אינו מהסס להטיח בגרי"א שפסק מה שפסק לפי שהוטעה! לשון אחר, דעת תורה מסירה כל חשש טעות ומשגה מגדולי ישראל, ובלבד שהכרעתם נראית לכותב. אחרת, אין מניעה מהצגתם כמוטעים!

צריך להוסיף שהמאמר הנ"ל רווי הכפשות דמגוגיות רבות נוספות. למשל האמירה החוזרת והנשנית שרוב גדולי ישראל סברו שהיתר המכירה אינו מבוסס מבחינה הלכתית, מה שלא היה ולא נברא ולהפך. די אם נזכיר בהקשר זה את פוסקי אותו דור שהסכימו לתקנת היתר המכירה של רבה של יפו, הרב נפתלי הרץ: הרב יהושע מקוטנא, הרב שמואל מוהליבר מבייליסטוק והרב שמואל זנוויל קלפפיש מוורשא, שאותם הרב אפרתי אינו מזכיר כלל. (אולי לא למותר להזכיר שהרב יצחק אלחנן והרב שמואל זנוויל הם כמעט היחידים שמהם ביקש בעל המשנה ברורה הסכמה לספרו). עליהם נוסף ונזכיר מדורותינו את הרבנים יעקב מאיר, הרצוג, עוזיאל, פרנק, הדאיה, אויערבאך, ישראלי, אונטרמן, נסים, יוסף, גורן, שפירא, אליהו, בקשי דורון, עמאר ועוד הרבה, אשר כולם הילכו בנתיב היתר המכירה; וראו "הערות (הרצ"ה קוק) בענין היתר המכירה בשביעית", ניצני ארץ יד (תשס"א), עמ' 28; איתם הנקין, "עובדות ומיתוסים בפולמוס השמיטה", עלוני ממרא 121 (קיץ תשס"ח), עמ' 48–69.

עוד חוטא המאמר בכך שהוא מציג את המצדדים בהיתר כביכול הם רואים אותו חיובי לכתחילה ולא רק בדיעבד; בכך שהוא מתעלם לחלוטין, לכל אורך המאמר, מהפירוט המיטביים המוצגים כאן ואי-קריאתו לציבור לתמוך בהם; בכך שהוא קובע נחרצות שכלל הציבור הציוני-דתי אינו מסתייג מעבודה זרה של נכרים בפעילותו; בכך שהוא אינו מבחין בין רווח פעוט במשך השנים ובין רווח עצום בשנת שמיטה ומה הן ההשלכות החמורות של הסטת רווחים אלה לצרינו ועוד. קיצורו של דבר: מגמתו המפלגת של המאמר, המבקש להעמיד את כלל הציבור הציוני-דתי כעברייני, היא כה מופרכת עד שקשה לומר ולו מילה אחת של סגנוניה בעניינו. הוא משקף נאמנה, במובן הרע של המילה, את הכפפת ההכרעה לאידאולוגיה.

15 להרחבה בעניין זה ראו לעיל הערה 1, מאמרי "כלל הצריך לפרט ופרט הצריך לכלל – בשמיטה", בסוד השמיטה.

16 הרב יעקב אריאל תמצת זאת יפה במאמרו "הרקע הרעיוני להיתר המכירה", שנה בשנה (תשס"א): "ר' מרדכי רובין מציע אפוא שלא נראה את המעשה הבודד בלבד ונשקול אותו בשיקוליו ההלכתיים הנקודתיים, אלא נראה את ההשלכות המרחיקות של המעשה

מתאימים דברי המשנה במסכת אבות (ב, א): "הוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עברה כנגד הפסדה". הן כשלעצמו הרי זה משפט תמוה: וכי מה יש להשוות שכר מצווה לעומת הפסד מצווה, כיצד ניתן להשוות דבר מאוד חיובי עם דבר מאוד שלילי? ברם האמור לעיל מבהיר עד כמה לעתים חוטש שיערה דקיק מבדיל בין הדברים ומאוד קל לו לאדם לחשוב שהוא מהדר, בעוד שלאמתו של דבר הוא עבריין לא קטן.

על העובדה שהשיקול האידיאולוגי העמוק הוא נדבך יסודי במערכת הפסיקה בנדון זה עמד זה כבר מרן הראי"ה קוק זצ"ל.¹⁷ כבר לפני כמה שנה ביאר מרן הרב זצ"ל כי תמיכה בהרחבת גבול ישראל אינה יכולה להיות מנותקת מהגברת קיבוצו של עם ישראל לארץ ישראל וזה עצמו זרז להליכי הגאולה; ולהפך, חלילה, להיפך! כמובן ובוודאי שיש לתמוך ולסייע לכל שומרי שביעית בהידורה

ונתייחס אל הבעיה באופן כולל. מבחינה כללית העבירה על איסור לא תחנם כביכול, היא דווקא מניעתו של האיסור, וההימנעות מעבירה זו היא דווקא הגורמת לה שתיעבר. כדאי היה להשוות לבעיה זו של הרב מרדכי רובין את בעיות תקופתנו, על אף השוני המהותי שביניהן. אלו הנמנעים מלהסתמך על היתר המכירה, בגלל איסור לא תחנם, מעדיפים ירקות ערביים על פני תוצרת יהודית, אפילו זו שנעשית בהיתר, כגון במצעים מנותקים בחממות, או בירקות שנזרעו בערב שביעית ונלקטו בשביעית על ידי אוצר בית דין.

17 ראו עבודת מוסמך של עמית גיל-בייז, "שיקולי אידיאולוגיה והלכה בהיתר המכירה ובאימוצו ע"י הקק"ל ומדינת ישראל", אוניברסיטת בר אילן תשס"ו, אשר עולה ממנה שהשיקול האידיאולוגי עמד מאז תחילתו של הישוב החדש ברקע הפולמוס בנושא הנ"ל והיה תמיד רכיב משמעותי. וראו שם, עמ' 34–39 על הדיונים המטא-הלכתיים בשמיטת תר"ע; ושם, עמ' 46–48 ועמ' 91–93, על שיקולים נוספים הנוגעים לכך, כשנאת הדת מחד גיסא ואחדות הישוב מאידך גיסא, וכן ההשלכות על אופייה היהודי של ארץ ישראל. כך בשמיטות תרמ"ב-תר"ע, וכך לימים אחר קומה של המדינה. לא למותר לציין את הנאמר שם, עמ' 120–121 כי "סעיף השמיטה היה הסעיף היחיד מסעיפי חוק היסוד וחוק מקרקעי ישראל שביטא עניין אידיאולוגי שהצליח חבר ועדה (ח"כ מיכאל חזני, בדיוני ועדת הכספים של הכנסת הרביעית) להכניס לסעיפי החוק שהוגש לכנסת ביוזמת הממשלה". וראו שם, עמ' 122–123, על התייחסות חיובית של מגוון ח"כים, משמאל ומימין: האוזנר, ארידור, שילנסקי ועוד להוציא ח"כ שי אלוני, להצעת ח"כ הרב חיים דרוקמן ל"חוק עסקאות מקרקעין (קיום מצות שמיטה)". והרי זו בבואה נאה להיותה של מדינת ישראל מדינה יהודית, ביטוי אידיאולוגי מובהק!

עוד על פולמוס השמיטה של הרב קוק ומטענו האידיאולוגי ראו עבודת דוקטור של חגי בן-ארצי, "הראי"ה קוק כפוסק: יסודות חדשניים בפסיקתו של הרב קוק וזיקתם לעולמו ההגותי", האוניברסיטה העברית תשס"ג. על המשקל המרכזי של טובת היישוב בגישת הרב קוק ועל הרחבת משמעות טובת היישוב מהפסד ממוני למעלות רוחניות ראו איגרות הראיה, א, איגרת שי"א; וראו הרב יהודה הלוי עמיחי, "היתר המכירה בשמיטה: למי ולמי?", תחומין כז (תשס"ז), עמ' 29–35.

כהלכתה, ועם זאת גם אותם שמיישבים עם היסמכות על 'היתר המכירה', טעונים גם הם עידוד וחיזוק ככל מרחיבי גבול ישראל. יתרה מזאת, אפילו על דרך הסוד, במעשיהם הם "מתקנים באמת את קדושת הייחוד העליון של יסוד השביעית", למרות שבפועל נעשית עבודה בקרקע!

כל מי שעושה פעולה להרחיב את גבול ישראל, כדי שיהיה מצדו גורם לקרב את קיבוץ ישראל לארץ ישראל וזה גורם מהירות בגאולה, כי קיבוץ גלויות קיימא לן שהוא קודם לביאת המשיח, ואורן של ישראל הוא הולך ואור קמעא קמעא, הוא מתקן באמת את קדושת הייחוד העליון של יסוד השביעית [...] ולהפך, מי שגורם ח"ו לדחוק את רגלי ישראל ולמעט את קיבוצם של ישראל בארץ ישראל הוא מאחר מצדו את הגאולה.

וירא אלקים יצא ידי שניהם. זהו מי שמשתדל להחיות בפועל את כל פרטי קדושת השביעית גם בזמן הזה כמה דאפשר, ומשתדל גם כן לקרב במעשיו ובהשפעתו ובהשפעתו קרן ישועה והתגלות אורו של משיח צדקו יהיה בזמן קרוב.

(הרב אי"ה קוק, איגרות הראיה, ב, איגרת תקנ"ה)¹⁸

לא מפליא אפוא שאחת מהאיגרות היותר מרטיטות ונוקבות אשר יצאו מתחת קולמוסו של מרן הרב זצ"ל, נגעה במדויק בעניין זה. לרב נודע כי בירושלים יצאה קריאה שלא לצרוך את תוצרתם של החקלאים הנסמכים על היתר המכירה ולהעדיף עליהם את תוצרת הנכרים. הרב נחרד, ובידעו היטב מה משמעות המהלך כלפי ההתיישבות כולה לטווח הקצר והעכשווי וביותר לטווח הארוך הוא מזדעק מנהמת לבו ומריץ בדחיפות איגרת לרבה של ירושלים, הרב חיים ברלין:

עטי תרעד בידי למעשה הנבלה אשר נעשתה כעת לאחינו יושבי המושבות, כי אחרי אשר הוחזק הדבר עד כה, שלא ליתן הכשר להגויים, כדי שלא לדחוק את רגלי ישראל המדוכאים ומיוגעים בעניים, ועיניהם תלויות למחייתם ע"פ פדיון הענבים, הנה עתה אחרי אשר נגמר הענין בדבר סכסוך שאלת השמיטה, שכל עיקרה באה לטובת אחינו בני המושבות, נמצאו חותרי מחתרת, אשו יעצו בסתר לקנות דווקא

18 אחת מאיגרותיו הפולמוסיות של הרב קוק למבקרו הגדול של היתר המכירה, הרב יעקב דוד וילובסקי, הרידב"ז; על הרידב"ז ראו נריה גוטל, מכותבי ראייה, ירושלים תש"ס, עמ' מב-מג, קלג, 206.

מהגויים, ולהרים קרן צרינו, השוחקים על משבתנו, איך שאנחנו בעצמנו רודפים את אחינו בני בריתנו, אי שמים. אין לשער גודל החרפה וחלול השם ועוצם הרשעה שיש בזה, דמי לבבי כסיר ירתחו, וכאבי עד לשמים מגיע, מהמצב האיום הזה, מהנפילה של תורה ויראת שמים אמיתית שיש בענין זה. ירא נא כבוד גאונו לתקן את המעוות כפי היכולת.

(איגרות הראיה, א, איגרת שטי"ז)¹⁹

אין ספק שזו מהאיגרות היותר קשות שנכתבו על ידי הרב, והדברים אכן נוקבים עד תהום. לדידו של הרב זהו לא פחות מחילול השם, והכול יודעים עד כמה נוראה עברה זו, שהביאה לחורבן ואף אין לה בכפרה. נוסף על כך מעשה כזה מבטא רשעות והוא חושף נפילת תורה והידרדרות ביראת שמים אמיתית. כך לפני כמאה שנה, והנה עתה כמעט ואין פוצה ומצפצף על הליך שהפך לא רק נורמה אלא מוצג כהידור וכחומרה.

לקראת שמיטת תשס"ח שב והביע זעקה זו החקלאי, איש קיבוץ שעלבים, מר משה אורן:²⁰

לקראת שנת השמיטה תשס"ח [...] "פרדוקס הסנדוויטש" לפנינו. ב"ה התרבו החקלאים אשר רוצים לקיים את השמיטה [...] ישובים שתופיים וחקלאי מושבים וגם חקלאים פרטיים... התרבו במקביל צרכנים מהעיר ומהכפר אשר רוצים לשמור על שמיטה כהלכתה. לכאורה ריבוי מבקשי תוצרת כשרה היה צריך לפעול לטובתנו, אך הם מצאו להם פתרון הלכתי מצוין – קבלת תוצרת של גויים מהארץ ומחו"ל. ואני החקלאי הרוצה לשמור שמיטה ושומרה מתוך קשיים, נותרתי ללא פתרון עבור התוצרת אשר גידלתי אליבא דהלכתא ושעליה חלה קדושת שביעית לכל הדעות. המאפיות אינן מוכנות לקבל חיטה אשר צמחה בשדה לפי שינוי מחזור זרעים אשר מרן החזון איש התיר. לכן עלי להוביר את האדמות אשר תכננתי לזרוע בהם חיטה על גבי חיטה. אמנם לצרכן החרדי והדתי יש פתרון בדמות "יבוא חיטה מחו"ל" – האם בכך בא לציון גואל? כחקלאי אני נתון בין הרצון שלי להראות כפי שהורה מרן החזון איש זצ"ל, שיש חשיבות להמשיך לגדל את הגידולים, אך נאלץ לסגת מאתוס

19 לתשובת הרב חיים ברלין ראו "החבצלת", גיליון 50, עמ' שכח.

20 משה אורן, " יושבת הארץ שבת לה' [...] והיתה שבת הארץ לכם לאכלה ", הליכות שדה 151 (שבט תשס"ז), עמ' 24-25 (מתוך עלון הקיבוץ – השלהבת שלנו).

זה מפני הצרכן החרדי-הדתי אשר מצא לו פתרון "לחומרה למהדרין" ולא צריך לדאוג לי כחקלאי.

והזעקה גדולה ונוקבת! לא למותר לציין כי אותם שסבורים כי באימוצם את דרך החזון איש הם נוהגים חומרה, אינם נותנים דעתם על מקבץ רב של "קולות", חלקן מפליגות ביותר, שאותן התיר החזון איש. למען הסר ולו גם בדל של ספק, ודאי כדאי הוא החזון איש לסמוך עליו, ולא רק בשעת הדחק, ומיותר לומר שכתפיו מספיקות לשאת עליהן את הכרעותיו. ובכל זאת עובדה היא שהחזון איש בשל גישתו השוללת את היתר המכירה מזה ועידודו את החקלאות הארצישראלית מזה, חיפש ומיצה כל סדק וכל פרצה על מנת לאפשר את המשך קיומה של החקלאות היהודית בארץ ישראל גם בשנת שמיטה.

הנה דוגמות אחדות להסתמכות "מהדרין" של אלה הפוסעים בעקבי החזון איש על הכרעות מקלות ביותר:

- חרישה: עיבוד הקרקע במחרשת דיסקים כדי למנוע הרס השדה לעתיד, תוך הגדרה מחודשת שלא זו החרישה שאותה אסרה תורה;
- ירקות הנזרעים לפני ראש השנה ונאספים בשמיטה: פסיקתו של החזון איש שלא להחיל עליהם אותו איסור ספיחין תואמת את דעות הר"ש והרמב"ן, אך עומדת בניגוד לדעת הרמב"ם. בעוד שאנחנו יודעים כי דרך כלל דווקא שיטת הרמב"ם היא המכרעת בהלכות ארץ ישראל, וודאי למי שרואה עצמו מהדר ומחמיר;
- זריעת תבואה בשינוי מחזור זרעים: חידושו המופלג של החזון איש המדמה זאת לספיחים העולים בשדה בור אשר אין עליהם גזירת ספיחים. זאת ועוד, היתר (הנמסר על פה שלא ככתוב בספרו) לזריעת מאכל בהמה, כשיבולת שועל גם ללא שינוי סדר הגידול;
- זריעה בעציץ שאינו נקוב במקום מקורה וכן גידולי מים: הסתמכות על פרשנות פאת השולחן בירושלמי ועל הכרעתו שהעניין מוכרע לקולה בזמן הזה;
- אותם רבים שאינם נוהגים קדושת שביעית בפרות נכרים עושים זאת בהתאם למנהג ירושלים אך בניגוד להכרעת החזון איש;
- שמור ונעבד: החזון איש נטה להקל באיסורים אלה;
- הרחבת דין שלוחי בית דין שבתוספתא, היינו אוצר בית דין, והחלתו גם על העיבודים וגם כלפי הבעלים עצמם;

- זמירת אילנות וגיזומם: הקלת החזון איש בגיזום שאר אילנות (חוץ מגפן), ובאופנים מסוימים התיר שינוי מהותי אפילו בכרם;
- אוקמי פירא: הקלת החזון איש ולעומתו החמרת הראי"ה במה שאינו אוקמי אילנא;
- ייצוא אתרוגים: נטיית החזון איש להתיר בשעת הצורך, ולעומתו החמרת הראי"ה.

ואין אלו אלא דוגמות אחדות²¹ המטילות ספק בצידוק שבהתהדרות באצטלת מחמיר לאותו שנסמך על מקבץ קולות לא מבוטלות שכאלה. נכון הוא שבדיק מסיבה זו בשמיטות האחרונות החלו יותר ויותר "מהדרין מן המהדרין" למעט בצריכת יבול שגידולו נסמך על משנתו הסדורה של החזון איש. כתוצאה מכך אותה עלייה יפה בהיקף שמירת שמיטה בדרך החזון איש על ידי חקלאים, שהייתה הדרגתית וסדירה עד שמיטת תשנ"ד, החלה לדעוך ולהתמעט בשמיטת תשס"א. "עליית ההחמרה וההידור במצוות ובכשרות מבחינה אישית ומבחינת הפסיקה, הביאה גם להתרחקות מייצור וצריכת תוצרת בקדושת שביעית, וגם לערעור הבסיס הכלכלי של אוצר בית דין".²² חשש צרכני מכישלון בשמירה קפדנית על הלכות קדושת שביעית בקליפות ובשיירי מאכל, כמו גם גישה פסיקתית שצמצמה במידה משמעותית דרכי ההיתר שאותן הנחה בשעתו החזון איש הן כלפי חקלאים הן כלפי צרכנים. אלה ואלה הביאו בסופו של דבר להכבדה קשה על חקלאים שומרי שמיטה. לשון אחר: הפרט הרואה עצמו מחמיר, הרי אליבא דאמת ומבחינת הכלל הוא מקל גדול!

לאור כל הנ"ל ברור לחלוטין שאין פתרון הנותן מענה מחמיר ומהודר לחלוטין, כזה שיהיה מוסכם על כולי עלמא ובלא פקפוק. אלא שבכך אין כדי לפטור מן החובה לתת את הדעת על סדרי העדיפות הצריכים להינקט בין החלופות השונות, וסדרי עדיפויות אלה הם בהחלט בבואה של תפיסה הלכתית-אידאולוגית.²³ ולמען הסר ספק, לא ברשות עסקינן אלא בחובה, כזה שמן הקצה האחד מתייצב דבר מצווה ומן הקצה השני דבר עברה, ובתוך – הדרגתיות.

21 ראו עוד במאמרי "מקולות היחזון איש וחומרות הראי"ה בהלכות שביעית", קובץ הציונות הדתית, תשס"ב, עמ' 327-336; דף שבועי, אוניברסיטת בר אילן, גיליון חג השבועות תשס"א.

22 ד"ר משה זקס, "פסקי בעל היחזון איש והנהגות השמיטה בארץ", הליכות שדה סיוון תשס"ז (גיליון 152), עמ' 25.

23 ראו עוד יואל אליצור, "איך יוצאים מבעיית השמיטה?", נקודה 114, תשרי תשמ"ח (אוקטובר 1987); ר' יואל פרידמן, "לקראת שנת השמיטה תשס"ח (בעיות ומדיניות

דומה שהרכיבים שעליהם יש לתת את הדעת כאשר בונים אותם סדרי העדיפות מבחינת הצרכן הם: הימנעות מבעיות כשרות; המצווה שבאכילת פרות שביעית בקדושתם;²⁴ חיזוק חקלאים יהודים המתאמצים לשמור שמיטה; חיזוק חקלאים יהודים מיישבי הארץ. לאור זאת, הסדר המוצע²⁵ הוא כדלהלן:

- א. פרות מאוצר בית דין מכיוון שיש בהם קדושת שביעית כמעט שאין בהם בעיות כשרות ובצריכתם יש חיזוק לחקלאים המתאמצים בשמירת השמיטה ולמיישבי הארץ;
- ב. ירקות הגדלים על מצע מנותק וכן פרות וירקות מאיסוס מהשנה השישית וכן גידולים הבאים מדרום הערבה עם "מכירה לחומרא", לפי שאמנם אין בתוצרת זו קדושת שביעית, אך אין בהם שאלת כשרות ובצריכתם יש חיזוק לחקלאות יהודית ולחקלאים המתאמצים בשמירת השמיטה;
- ג. ירקות שנזרעו בשישית ונלקטו בשביעית ומחולקים על ידי אוצר בית דין, מכיוון שיש בהם קדושת שביעית, יש חיזוק לחקלאים המתאמצים בשמירת השמיטה, אלא שאין לכחד כי נלוות להם שאלות כשרות, גם אם הן מוכרעות לקולה ולהיתר;
- ד. פרות מהיתר המכירה, אשר לדעת רבים מהפוסקים אין בהם קדושת שביעית, יש בצריכתם משום חיזוק האחיזה היהודית בארץ, אך מבחינת הצרכן יש בהם מעט שאלות כשרות;
- ה. ייבוא פרות ובעיקר ירקות מחו"ל, לפי שאמנם אין בהם קדושת שביעית ואין לגביהם שאלת כשרות, ברם צריכתם גורמת להחלשת האחיזה היהודית בארץ;²⁶

בשאלות השמיטה הבאה), צהר, כח (שבט תשס"ז), עמ' 9–20 (=אמונת עתיד, 69 [טבת-שבט תשס"ז], עמ' 13–30).

24 לעומת זאת בחוברת "מן השרש", לעיל הערה 9, עמ' 39 ועוד, מתוארים מקורות אפשריים לאספקת פירות וירקות שהם "ללא חשש קדושת שביעית". כדי כך מגיעים הדברים ש"קדושת שביעית" מוגדרת כ"חשש", ממש כאיסורי ערלה וטבל!

25 השו"ב הרב עזריאל אריאל, "משקל החסידות בהנהגת השמיטה", אמונת עתיד 39 (טבת-שבט תשס"א), עמ' 11–26; הרב יואל פרידמן, "לקראת שנת השמיטה תשס"ח (בעיות ומדיניות בשאלות השמיטה הבאה)", צהר כח (שבט תשס"ז), עמ' 9–20.

26 לשאלת סדר העדיפות תוצרת היתר המכירה או ייבוא ראו פולמוס של הרב יואל פרידמן והרב זאב וייטמן, צהר כט (אייר תשס"ז), עמ' 139–148. הדברים אכן אינם מוחלטים, מה גם שלשניהם יש נקודת מוצא אידאולוגית קרובה.

ו. ירקות מהיתר המכירה – זריעת ישראל, לפי שלדעת רבים מהפוסקים אין בהם קדושת שביעית ויש בצריכתם חיזוק האחיזה היהודית, ברם נילוות לגידולם ולשיווקם שאלות כשרות.

ז. אחרון אחרון הם גידולי נכרים, שהם החמורים והבעייתיים ביותר, שכן אמנם אין בהם קדושת שביעית וכמעט שאין בהם כשלעצמם שאלות כשרות, ואולם עובדה קשה ביותר היא חיזוק האחיזה הנכרית בארץ הנעשית בדרך זו, כאמור ומוכח לעיל, ומבחינה הלכתית העניין חמור ביותר. נכון שהדברים אינם חלוטים, חלקם נתונים במחלוקת וחלקם משתנים לעתים, ועם זאת הקצוות ברורים לחלוטין: עד כמה שאפשר ראוי לצרוך מאוצר בית דין²⁷ ויתר החלופות שאחריו, ובשום פנים ואופן אין לקבל צריכת גידולי נכרים ולגרום לחיזוק אחיזתם בנחלת אבות.

מה נכון לחתום דברים אלה במסר הבהיר הנובע מקולמוסו של הרמח"ל בספר מסילת ישרים (פרק כ), המגדיר בפשיטות מהי חסידות אמיתית: הבא להתחסד חסידות אמיתי, צריך שישקול כל מעשיו לפי התולדות הנמשכות מהם, ולפי התנאים המתלווים להם: לפי העת, לפי החברה, לפי הנושא ולפי המקום. ואם הפרישה תוליד יותר קידוש שם שמים ונחת רוח לפניו מן המעשה – יפרוש ולא יעשה [...]. ואין הדברים מסורים אלא ללב מבין ושכל נכון.

כל שהליכות השמיטה שלו מנוגדות להלכה הרי זה מוכיח בעליל שאין עמו לא "לב מבין" אף לא "שכל נכון". החסיד האמיתי לעומת זאת הוא זה ששוקל כדבעי את מעשיו, שמבין מה השלכתם לא רק על הפרט אלא גם על הכלל, לא רק לטווח קצר אלא גם לטווח ארוך, ומתחשב בחברה, בנושא ובמקום.²⁸ חזקה על חסיד זה שאכן יאמץ דרכה של הלכה ושל אמונה, והחלופות הנ"ל יהיו נר לרגליו ואור לנתיבותיו.

27 לגישה שונה הרואה עדיפות בפרות היתר המכירה על פני פרות אוצר בית דין ראו הרב ינון ויסמן, "היתר מכירה" או 'אוצר בית דין', תחומין כז (תשס"ז), עמ' 36–45.

28 ראו גם דבריו הבהירים והנוקבים של הרב יעקב אריאל, "שמיטה מצווה ממלכתית", חוברת מה עניין השמיטה, משרד החינוך, מינהל החינוך הדתי, תשנ"ד, עמ' 106–109.

